

Қ.Т. БИБЕКОВ

ШЕРНИЯЗ ЖАРЫЛҒАСҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ЛЕКСИКАЛЫҚ КӨРСЕТКІШТЕРДІҢ СТИЛЬДІК ҚЫЗМЕТІ

XIX ғ. отарлықтың қыл бұрауын қатайта түскен Ресей тегеурінімен қазақ қоғамы түбегейлі өзгерістерді бастан кешірді. Дәстүрлі қазақ қоғамы рухани құндылықтарын қайта қарау қажеттігін сезіне бастады. Сол кезеңдегі қазақ руханиятының бірден-бір жоқшысы болған ақын-жыраулардан жұртшылық көңілге ұялаған түйткілдің түйінін шешуді, тығырықтан шығар жол көрсетуін күтті. Қалыптасқан саяси-әлеуметтік ахуал ақын-жыраулар дүниетанымына, шығармашылығына ықпал етпей қойған жоқ. Замана сынына төтеп беріп, қара басының қамын ғана күйттеп кетпей, халықтың мұнын мұндап, жоғын жоқтаған сөз зергерлерінің алдыңғы легінен Шернияз Жарылғасұлы ақынды көре аламыз.

Ақын шығармаларынан замана шындығын, қазақ қоғамының сол кезеңдегі тіршілік тынысын, саяси-әлеуметтік өзгерістерді танымыз. Шернияз туындылары тек әдебиеттану емес, тіл білімі үшін де баға жетпес құнды дүние болып табылады. Кез келген ақын шығармаларын өмір сүріп отырған дәуіріндегі әдеби тілде тудыратыны сөзсіз. Демек қазақ әдеби тілінің тарихы үшін де Шернияз шығармаларының мәні ерекше. Әсіресе суреткердің сөз өрнегі, тіл байлығын көркем бейне жасауда қалай пайдаланғандығын анықтау төтенше маңызға ие. Шернияз қазақ әдебиетіндегі өзіне дейінгі көркемдік дәстүрді жалғастырып қана қойған жоқ, оған белгілі бір мөлшерде жаңалық енгізіп дамытты. Өйткені дәстүр өмір-шеңдігінің басты кепілінің өзі де сол дамып, жетіліп, ілгерілеп отыратындығында.

Өлемді көркемдік тұрғыдан тану, бағалау дәстүрі, оны көркем бейнелеу дәстүрі озық ойдан туындап, байып, толыға бермек. М.О.Әуезов уақыт өте келе ұлттық дәстүрлердің бірқатар элементтері қоғамдық өзгерістердің және халықтың ұлттық мәдениетінің тарихи дамуына байланысты тозады. Дәстүрлер суреткерлердің жаңашыл ізденімпаздығымен күнделікті байи түседі. Жаңа дәстүрлер қалыптасады. Туған топырағында өнердің жаңарып жаңғыруының біртұтас диалектикалық үрдісі жүзеге асып отырады деген ойы бұл мәселедегі көп түйінді шешеді [1,309]. Кез келген дәстүр үнемі дамып, жетіліп отырмаса, мән-маңызы көмескіленіп ескіріп қалары сөзсіз. Профессор С. Негимов дәстүр және жалғастық туралы былайша ой тербейді: “Дәстүр, жалғастық деген бір-біріне жақын, төркіндес ұғымдар. Дәстүр дегенімізді шы-

ғармашылық өнерге қатыстыра айтқанда, жалғастық заңының түрі немесе бекерге шығаруды бекерге шығарудың өзіндік түрі... .

Дәстүр жасампаздығының шарты – оның тұрақты динамикалығы, ылғи да түрленіп, жаңарып, үнемі творчестволық жағынан байитыны.

Дәстүрдің мән-мазмұнын ұғыну дегеніміз мазмұндағы өткен мен бүгінгінің бір-бірлерінің күрделі әсерін жіті, қырағы байқау.

Суреткер өзінен бұрын өткен өнерпаздық дәстүрлерді дамытады, олардың творчестволық өнердегі бағытын ұстайды. Бір жағынан бұрынғылардың көркемдік дәстүрін сабақтастырса, екіншіден, қазіргі өмір ырғағына, иірім-толқындарына, жағдайдың өзгеруіне тәуелді болып отырады» [2,108]. Ұлттық дәстүрдің аясында жаңа дәстүрлер туып қалыптасады. Жаңа дәстүр өзіне дейінгі дәстүрлермен байланысып жатады. Дәстүрді дамытушы суреткерлердің барлығы бірдей бола бермесі анық. Кейбір суреткердің дәстүрді дамытады қызметі еленер-еленбес болса, екінші бірі дәстүрді жаңа бір сапалық деңгейге көтереді.

Шернияз шығармаларынан қазақ ауыз әдебиетінде қалыптасқан озық дәстүрлердің көрінісін анық байқап қаламыз. Мысалы,

Мінді Науша атына-ай,
Ықпалы жүрген Наушаның,
Таланы бар заманда,
Әли арыстандай батыр-ай...
Бекетай құмның белесі,
Түтіндеген шаң болды-ай.
Аллалаған дауысқа,
Жер сілкініп қозғалды-ай...
Ашқан аузы Наушаның
Ат-тонымен сыйғандай.
Маңдайында жалғыз көз,
Көл өртеніп жанғандай, –

деген сияқты шумақтарды оқығанда құлаққа батырлар жырының сарыны келеді. Халықтың өр рухы мен мұқалмас қайрат-жігері бой көрсетеді. Шерниязда кездесетін *Әли арыстандай батыр-ай...*, *Құландай тауды жайлаған, ат құлағын теңесті, қайратты туған арыстан, қайдақы бөрік басында, ақ балдақ белдік белінде* сияқты т.б. қолданыстар ауыз әдебиетінде дәстүрлі қолданылып отыратын сөз оралымдары болып табылады. Сондай-ақ ақын әсірелеуден де бой тартпай, орнымен орайын тауып қолданады.

Шернияз шығармашылығына бойлаған са-йын оның соны қырлары, даралық сипаттары да айқындала береді. Осы орайда Баймағамбет сұлтанмен кездескенде айтқан өлеңі ерекше назар аударалық. Мысалы,

Кең көшіп ен жайлаған қалың қазақ
Кәуірден түршіккен соң толықсыған.
Толқынға алтын қазық тұтқа болып,
Тұрсың-ау жұрт шайқалтпай, Бәйем сұлтан!
Жалаңаш елден шыққан бір сорлымын,
Жалғыз-ақ үміттімін рахымыңнан.
Басымды алар болсаң жылдам алшы,
Ызғырық өтіп барады табанымнан.

Бір қарағанда Шернияз Баймағамбет сұлтанды тек мақтап тұрғандай көрінеді. Дегенмен ақын сөзінің астарында ащы кекесін бары да аңғарылып қалады. Осы шумақтардағы қолданылған бейнелеуіш құралдарға көңіл аударайық. *Түршігу* етістігі тура мағынасында қатты тітіркеністен болатын әсерді білдіреді. *Жаны түршігу* тұрақты тіркесі шошыну, қорқу сезімдерімен байланысты болып келеді. Шернияз өлеңде *түршігу* етістігін осы фразеологиялық байлаулы мағынасында алып жұмсаған. *Толықсу* етістігі тура мағынасында мол судың, теңіздің тербелісін, қозғалысын білдіретіні белгілі. Ақын *толықсу* етістігін метафораландырып қазақ халқына қатыс-ты қолданған. Әрі келесі жолдағы *толқын* сөзі де метафора ретінде келген. Сол арқылы бодандықтағы қазақ халқының дауылды күнгі теңіздей аласапыранға түскенін көз алдымызға келтіреді. Ал осы шумақтың соңғы екі жолында айтылған ой алғашқы жолдарға қайшы келеді: *Толқынға алтын қазық тұтқа болып, Тұрсың-ау жұрт шайқалтпай, Бәйем сұлтан! Толықсу – шайқалу* етістіктері бір синонимдік қатарға жататын мәндес сөздер. Бірақ өзгелік етіс тұлғасында келген *шайқалтпау* етістігі болымсыздық мағынада тұр. Ақиқатында не толықсып, шайқалу керек те, не толықсымау, шайқалмау керек. Демек бірі екіншісін жоққа шығаруы керек. Баймағамбет елді шайқалтпай ұстап *алтын қазық тұтқа болып* тұр ма, жоқ әлде бұл айтылған кекесін бе? Шернияздың халықты толқынға балауы кездейсоқ болмаса керек. Толқын киіз үй немесе шарбақ емес, оны қазықпен толқытпай ұстап тұра алмайсың. Олай болса Баймағамбеттің *жұрт шайқалт-пай тұрған алтын қазық тұтқа болуы* бекер. *Тұрсың-ау* дегендегі – *ау* демеулік шылауының айтылу ыңғайына қарай ренжу, күйіну мағыналарын үстейтінін ескерсек, ақынның Баймағамбетті мақтап тұрған сияқты көрінгенмен, астарлы кекесінмен жазғырып тұрға-

нын түйсіну қиын емес. Мәтіндегі *кәуір, түршігу* сөздерінің жағымсыз экспрессиясы да өлең жолдарындағы басқа сөздерге де көлеңкесін түсірмей қоймайды.

Осы өлеңнің келесі жолдары Баймағамбеттің жұртқа алтын қазық тұтқа емес, керісінше жендет екеніне анық көзімізді жеткізеді:

Жалаңаш елден шыққан бір сорлымын,
Жалғыз-ақ үміттімін рахымыңнан.
Басымды алар болсаң, жылдам алшы,
Ызғырық өтіп барады табанымнан.

Шернияз өз ойын астарлап жеткізуде тағы да мән-мазмұны бір-біріне қарама-қарсы сөйлем-дерді алады. Бұрын *Кең көшіп ен жайлаған қалың қазақ* болса, Баймағамбеттің тұсында *Жалаңаш елден шыққан бір сорлымын. Жалаңаш* эпитеті тек Шернияздың өзіне ғана емес, *ел* сөзінің алдынан келгендіктен жалпақ елге де қатысты болып шыққан. *Жалғыз-ақ үміттімін рахымыңнан* дейді де, артынша *Басымды алар болсаң, жылдам алшы* деп айтып салады. Бұдан ақынның бірнеше астарлы пікірлерін аңғаруға болады: 1. мұндай қорлықты өмірден өлген артық; 2. сен жендетсің. Мәтіннің жалпы мазмұны оның құрамындағы сөйлемдер мазмұнының жай қосындысы емес. Оның жалпы мазмұны қорытындылау, түйіндеу арқылы анықталады. Бұл мәселе туралы А.Жұбанов былай дейді: «Сонымен, нақты бір мәтін мазмұнының оны құрайтын бөліктер мазмұнына қатысы бар (бөлім, тарау, мәтін кесінділері және фразадан тыс бөлік) деп саналады. Бірақ мәтіннің мән-мағынасы (смысл текста) оның құрамындағы сөйлемдер мағынасының жиынтығынан тұрмайтыны белгілі, себебі әр сөйлем өзінше «көрін-бейтін» және лингвистикалық тұрғыда өрнектел-мейтін «ішкі мәтіннен» тұрады. Мәтіннің толық мән-мағынасы оның мазмұнын жалпылап, қорытындылап, түйін жасау арқылы іске асады. Мәтін негізінде жатқан жалпы пікір – мәтіннің жалпы мәні болып саналады»[3.16]. Мәтіндегі тірек сөздер оның жалпы мәнін, экспрессивті-эмоционалды бояуын анықтауға мүмкіндік береді. Осы шумақтағы *жалаңаш, сорлы, бас алу, ызғырық* сөздерінің жағымсыз экспрессивті-эмоционалды бояуы бар. Ал *үмітті, рахым* сөздерінің жағымды экспрессивті-эмоционалды ренін аңғарамыз. Дегенмен жағымсыз әсер сандық та, сапалық та жақтан басым түсіп жатыр. Бұл мәтінде айтылған жалпы пікір мен бағаны белгілеп береді.

Ащы кекесін, өткір сынды осылайша көрнеу мақтаумен бүркемелеп жеткізу Шернияздың өзіндік жаңашылдығы, шеберлік қыры деп тануға болады.

Халықтың жоғын жоқтап ел билеушілерді шенеуінде Шернияз Махамбет, Жанақ, Шөже ақындармен үндеседі. Шерниязбен тұстас Жанақ ақын «Рүстем төреге айтқан сөзінде» астарлап беруден гөрі қалың арғынға арқа сүйеп, мінін тайсалмай бетке айту бар.

Орайы келгенде Шернияз да Баймағамбеттің мінін Махамбетше тайсалмай бетіне айтады:

Қазақтың қара жұртын быт-шыт қылған,
Төре емесің, төбетсің дым білмеген.
Айдақтың жалғыз бауырың Исатайды,
Сенен де қалмақ жақсы шүлдірлеген.

Шөже Қаржаубайұлының қырғыз Бәйтiкке айтқанындағы астарлы мысқылы оны Шерниязбен жақындастыратындай.

Патша жақсы көрiптi барған сенi,
Бәйтiктi мақтайды ғой мұндағы елi.
Бетiне ақ патшаның тура қарап,
Бәйтiктiң батырлығын қарашы ендi?! –

дегенде ащы мысқыл жатыр. Әрине патшаға тура карауда тұрған батырлық жоғы айқын. «Патша жақсы көрiптi барған сенi», «Бетiне ақ патшаның тура қарап» деп айтуында да астар бар. Ақ патшаның қабылдауына Бәйтiкпен елден ерiп барған ешкім жоқ. Демек бұл сөздер Бәйтiктiң өзiнен шыққан. Шөже болса оның мақтаншақтығын әжуалап «батыр» деп жорта қолпаштайды.

Шернияз ақынның суырып салма ақындық шеберлігінің айрықша бір көрінісі үйдің ішкі-сыртқы жабықтарын бөгелмей өлеңге қосуынан да танылады. Мысалы,

Төріңде сандық айтар: – Төремін, – деп,
Есік айтар: – Әр нәрсе көремін, – деп.
Ернін жалақ қыпты жомарт ожау,
Көрінгенге қол қайыр беремін деп.
Ожау айтар: – Қазанға қапталдым, – деп,
Қазан айтар: – Қарнымнан қақталдым, – деп.
Жүгіріп от айнала шәйнек жүрер,
Қылығым не құдайға жақпады деп.

Осы мысалдағы кейіптеу күрделі ассоциацияға құрылған. Шернияз үй жиһаздарын адамша сөйлетіп, жүргізіп қойған. Кейіптеудің мұндай түрі Шерниязға дейінгі қазақ поэзиясында кездесе бермейді. Өлеңнің әсерлі болып шығуының өзі үй жиһаздарының сыртқы көрінісі, орны мен адамдар-

дың әлеуметтік дәрежесі, қарым-қатынасы сәтті алмастырылғандығында болса керек. Сандықтың орны төр, ішінде бар қазына-байлық жиылған. Төре де төрден орын алады, елдің бар асылы, байлығы қолында. *Ожау – көрінгенге қол қайыр беретін жомарт адам. Кетілген ожаудың ернеуі – жалақ ерін.* Бұл кейіптеулер метафоралық қолданыс нәтижесінде мүмкін болып тұр. *Жүгіріп от айнала жүрген шәйнек* метафораланудан гөрі метонимиялану жолымен берілген десек, қателесе қоймаспыз. Өйткені от айнала жүгірген шәйнектің өзі емес оны ұстайтын жас келін деп тұспалдауға болады.

XIX ғасырдағы қазақ әдебиетінде өзіндік үні, сыр-сипаты бар саңлақ ақын Шернияз шығармашылығы стилист ғалымдар тарапынан да, қазақ әдеби тілінің тарихы тұрғысынан да жеткілікті зерттеле қойған жоқ. Шернияздың ақындық дарынына тамсанып қана қоймай, таныту да қажет. Ақынның өлең өрімін, сөз саптауын, көркемдік өрнегін уақыт тозаңы көмескілендіре алған жоқ. Өлең-толғаулары сынын жоғалтпай, шұрайлы тілімен, қанық бояуымен замана сырын толғап, өткенді тірілтіп, сонысын солғындатпай, барша бедерімен, арман-мұңымен, қайғы-қуанышымен зерлеп көз алдымызға тосатындай. Еңсесін тіктеген ел өткенін барлап, асылын бағалап алуы да қажет. Ол үшін Шернияз сияқты ақындардың сыңар жол өлені де ескерусіз қалмауы тиіс.

ӘДЕБИЕТ

1. Негимов С. Ақын-жыраулар поэзиясы. Алматы: 2001. 280-б.
2. Әуезов М.О. Жиырма томдық шығармалар жинағы: Монография мен мақалалар. Алматы: Жазушы, 1985. 496-б. Т.20.
3. Жұбанов А.Қ. Қолданбалы лингвистика: Формалды модельдер. Алматы, 2006 ж.